

Milli Mücadele Döneminde TBMM'nin Eğitim Politikaları (1920-1923)

Ozan DERVİŞOĞLU

Özet

Bu makalede Milli Mücadele döneminde TBMM tarafından yürütülen eğitim faaliyetleri bir politika olarak ele alınmıştır. TBMM, Meşrutiyet döneminden miras olarak aldığı eğitim faaliyetlerini İstiklal Harbi sırasında yeniden teşkilat altına almak zorunda kalmıştır. Cephelerde amansızca süren savaş şartları ve gölgesi altında TBMM, 23 Nisan 1920'de açılır açılmaz eğitim işlerini gündeme almıştır. Bu amaçla öncelikle Maarif Vekaleti kurulmuştur. Vekalet hemen kendi idari birimlerini oluşturmuş, ilk, orta ve yüksek öğretim birimlerini koordine altına almıştır. Bunun yanında öğretmenlerin gayretleriyle 1921'de Maarif Kongresi toplanmıştır. Kongre eğitim işlerini her yönüyle ele almış, geleceğe dair bir vizyon çizmiştir. Son olarak oluşturulan Telif ve Tercüme Heyeti ile teşkilatlanmanın eser ayağı da planlama içine alınmıştır. Böylece TBMM çatısı altında Maarif Vekaleti'nin çalışmalarıyla Milli Mücadele'de eğitim politikalarına yön veren kuruluş ve çalışmalar vücuda getirilmiş, Türk milletinin savaş şartlarında eğitimden mahrum kalmasının önüne geçilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Milli Mücadele, TBMM, Maarif Vekaleti, Maarif Kongresi, Telif ve Tercüme Heyeti

Abstract

In this article, the educational activities carried out by TBMM during the National Struggle period are discussed as a policy. During the War of Independence, the Turkish Grand National Assembly had to reorganize the educational activities it inherited from the Constitutional Period. As soon as the Parliament opened on April 23, 1920, under the conditions and shadow of the war that continued mercilessly on the fronts, education issues were put on the agenda. For this purpose, the Ministry of Education was established first. The Ministry immediately created its own administrative units and coordinated the primary, secondary and higher education units. In addition, with the efforts of the teachers, the Education Congress was convened in 1921. The Congress dealt with all aspects of education and drew a vision for the future. Finally, the work leg of the organization was included in the planning with the Copyright and Translation Committee. Thus, with the work of the Ministry of Education under the roof of the Grand National Assembly of Turkey, organizations and studies that shaped the education policies in the National Struggle were created, and the Turkish nation was prevented from being deprived of education under war conditions.

Keywords: National Struggle, TBMM, Ministry of Education, Education Congress, Copyright and Translation Committee

Giriş

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti yaptığı Mondros Ateşkes Antlaşması gereği yenik sayılmış, Anadolu bu ateşkes gereği işgale uğramış, Türk milletinin silah, cephane, tersane, donanma

ve limanlarına el konulmuştur. Yapılan bu işgallere karşı Türk milleti Anadolu'nun hemen her yerinden silahlanmış, Kuva-yı Milliye ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri kurarak karşılık vermiştir. Ancak bu mücadeleler yerel şekilde ve etkisiz kalmıştır. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde büyük bir Milli Mücadele başlatılmıştır. Milli Mücadele Türk tarihinin en önemli sayfalarından birini teşkil eder. Batı, Doğu ve Güney cephelerinde gerek Kuva-yı Milliye, gerekse Düzenli Ordu'nun yaptığı muharebeler, Türk milletinin bir onur mücadelesi olarak tarihe kaydedilmiştir. Batı Anadolu'da Yunan, Güneyde İtalyan ve Fransızlar, Karadeniz'de Rum, Fransız ve İngilizlerle mücadele edilmiş, varlık-yokluk mücadelesi verilmiştir. TBMM'nin teşkilatı altında toplanan Türk milleti cephelere yardım göndermiş, gençler ve eli silah tutan herkes cephelerde düşmanı durdurmaya çalışmıştır. Bütün bu savaş daha çok cephelerde ve cephe gerisindeki askeri hazırlıklarla yapılmıştır.

Milli Mücadelede cephe ve cephe gerisinde yapılan bu çabaların yanında Türk milletinin vermesi gereken başka bir mücadele daha bulunuyordu ki, onun adı eğitim savaşıydı. TBMM kurulduktan sonra bizzat Meclis eliyle yürütülen bu maarif savaşı Türk milletinin varlık yokluk mücadelesinde vermesi gereken bir savaş olarak görülmüş ve anlaşılmıştır. En az cephelerde askeri mücadeleler kadar önemli olan eğitim mücadelesi nasıl yapıldı? Bu mücadeleyi TBMM nasıl örgütledi? Eğitim savaşında nasıl bir yol ve yöntem izlendi? Makale işte bu sorulara cevaplar aramakta ve Meclisin eğitim mücadelesini eğitim politikalarını ön plana çıkarmayı amaçlamaktadır.

1. TBMM'nin Devraldığı Eğitim Mirası

Tanzimat ve Meşrutiyet'in birikimi elbette İstiklal Harbi'ndeki ve sonra Cumhuriyet dönemi eğitim sistemini yakından etkileyecektir. Tanzimat'ın kurmuş olduğu modern iptidaiye, rüşdiye, idadi, sultani, mesleki okullar ve Darülfünun gibi okullar Milli Mücadele devam ederken varlıklarını koruyan okullardı. Büyük Millet Meclisi'nin devraldığı miras bu sermaye üzerine konulacaktı. Temel olarak ilk ve orta eğitim sistemi uzun süredir kurulmuş, Abdülhamid döneminde de bu sistem büyük ölçüde işler hale gelmişti. Bu eğitim mirasının biraz içeriğine bakmakta yarar vardır. Bu eğitim modeli modern, dini ve kısmen de milli unsurlar içeriyordu. Moderni çünkü birçok bilim ve tekniğe dayalı dersler Avrupa'daki muadilleriyle aynıydı. Diniydi çünkü Tanzimat bürokrasisi İslamcı bir siyaset izlemeyi normal görüyorlardı. Milliydi çünkü II. Meşrutiyet'te Anadolu'ya yapılan Balkan göçlerinin bıraktığı izlere okullarda da hâlâ tazeydi.

Osmanlı'nın eğitime yaklaşımı gerek klasik dönemde olsun gerekse Tanzimat dönemi ve sonrasında olsun genel olarak herkese fırsat eşitliği sağlayan bir yapıya dayanıyordu. Müslüman ya da gayrimüslim, devletin açtığı hemen her okulda okuyabilir ve dikey olarak yükselme önünde herhangi bir engel yoktu. Tanzimat ile sağlanmaya çalışılan Osmanlı vatandaşlığı prensibi bunu açıkça da teyit ediyordu. Modern bilim ve teknolojinin Avrupa'dan transferi için Osmanlılar kendi yurttaşlarını imparatorluğun sonuna kadar Avrupa'daki farklı ülkelere göndermiştir. Bunun yanında ilköğretim, kız ve erkek herkese zorunlu kılınmıştır.¹ (Şişman, 2004)

Modern eğitimin temelleri III. Selim'den itibaren atılmış ve bu dönemden itibaren gerek yüksek okullarda gerekse II. Mahmud devrinde başlatılan rüşdiye uygulamaları ile ilk ve orta kademe eğitimi halka yayılmaya çalışılmıştır. Bütün bunları yaparken devletin asıl amacı yetişmiş kadroların acil bir şekilde sağlanmasıydı. Her ne kadar Osmanlıda eğitim işleri öncelikle yüksek okullarla başlasa da sonraki süreçte alt kademelere de el atılmıştı. II. Abdülhamid döneminde ise tam anlamıyla bir okul patlaması yaşanmıştır. Bu dönemin başlangıcındaki okul sayısı neredeyse üç katına çıkarılmış, çok

¹ Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz., Adnan Şişman, Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876), TTK Yayınları, Ankara, 2004.

sayıda mektep Anadolu ve Rumeli'nin merkez şehir ve kazalarında açılmıştır. II. Meşrutiyet döneminde de eğitim işleri yeni baştan ele alınmış, bilhassa eğitimin millileşmesi konusunda ilk adımlar atılmıştır. Örneğin öğretmen cemiyetleri ilk kez bu dönemde kurulmuştur. Yaklaşan savaşın etkisiyle dönemin iktidar partisi İttihat ve Terakki hükümetleri okullarda askere hazırlık dersleri koydurmuş, paramiliter bir gençlik inşasına girişilmiştir. Tam olarak da bu amaca hizmet etmesi için jimnastik ve beden terbiyesi derslerine önem verildiği anlaşılmaktadır. Yine izcilik de bu hususu desteklemek amacıyla okullara eklenmiştir.² (Gündüz, 2018: 110-112)

Yine II. Meşrutiyet döneminde eğitimin millileşmesi yönünde birçok derginin çıktığını ve buna hizmet ettiğini de eklemekten geçmemek gerekir. Meşrutiyet basın ve yayım alanında bir önceki döneme göre oldukça fazla yayının çıktığı bir devredir. Bu dönemde gazete ve dergilerde eğitime çok fazla yer ayrılmıştır. Özellikle bu dönemin önemli dergileri Mektep, Muallim, Tedrisat-ı İbtidaiye, Terbiye, Milli Talim ve Terbiye dergileri önemli eğitim konularını gündeme taşımışlardır. Bunlara ilaveten 1916'da kurulan Talim ve Tercüme Heyeti de birçok pedagojik eseri Türkçeye kazandırmıştır.³ (Gündüz, 2018; 112).

2. TBMM'nin Açılması ve Eğitimle İlgili Mecliste Tartışmalar

TBMM 23 Nisan 1920 tarihinde açıldıktan birkaç gün sonra maarif konusu da gündemi meşgul etmiştir. İki teklif yapılmıştır. Söz konusu birinci teklif on kişilik encümenler kurulması, ikinci teklif ise bütün eğitim işlerinin Şer'îye ve Evkaf Nezaretine bırakılmasıdır. Bu ilk tartışmaya katılanlardan Kırşehir mebusu Müfid Efendi, ülkede iki tür eğitimin olduğunu, bunların dini ve dünyevi eğitim olduğunu belirtmiştir. "Memlekette âdeti iki cereyan hâsıl oluyor; medreseliler, mektepliler gibi bir fikir hâsıl oluyor." diyerek Tanzimat'tan bu ana kadar devam eden köklü bir tartışmayı hatırlatmıştır. Neredeyse seksen sene sonra eğitimdeki bu ikiliğin mebusların da zihninde varlığını koruması, bu konunun ne kadar hassas olduğunu göstermesi nedeniyle önemlidir. Bu tespitlerinin devamında söz alan Erzurum Milletvekili Necati Bey Osmanlı'nın yıkılışını eğitim konusuna bağlar: ⁴ (Yanardağ, 2018: 265)

"“Çünkü bizim esbab-ı sukutumuz ve esbab-ı inhitatımız tetkik edilirse görülür ki, usulü tedris temin edilmediği için iktisab ettiğimiz malûmat hayatta bize yâr olamamıştır. Ta Sultan Selim-i sâlisten beri bu memleket Avrupa tarzında mektepler ve programlar görmüş, fakat usul-i tedris tanzim edilemediği için ve muayyen terbiye usulü tatbik edemediğimizden dolayı bu memleket ihtiyacı hakkiyle temin edilememiş ve bugünkü vaziyetin hudüsüne sebep olmuştur. Birçok mühendisler yetişti, bunlar içinde yollarımızı yapacak adam yok. Hukukşinaslar yetişti, bu milletin esasat-ı hukukiyesini tetkik edecekler yetişemedi. Birçok idare memurları yetiştirdik, fakat memlekette Hükümet namıyla, hakkiyle bir Hükümet teşkil edemedik. Bunların sebebi yegânesi; hep terbiyenin noksanlığıdır. Terbiyeden maksud olan esasatın anlaşılmasındır. Son zamanlarda buraya doğru yaklaştık. Terbiye nedir? Müterakki memleketlerde terbiyeden maksat nedir? Yalnız ilmin bir memleketi terakki ettirmeyeceğine dair birçok şeyler öğrenmiş ve görmüş iken tekrar bu gören gözleri bırakarak yeniden görmeye çalışmak, matlub olan neticeyi iyi bir surette bize veremez.”

Mecliste vekiller arasında yapılan konuşmalar giderek eğitimin tamamıyla Şer'îyye ve Evkaf Vekaletine verilmesi halini almıştır. Sivas mebusu Mustafa Taki Bey'in bu yöndeki teklifine Hamdullah Suphi Bey

² Mustafa Gündüz, "II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim", Türk Eğitim Tarihi, Ed. Mustafa Gündüz, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2018, s.110-112

³ Gündüz, agm, s.112.

⁴ Ayşe Yanardağ, "Milli Mücadelede Milli Eğitim Sistemi Kurma Tartışmaları ve Tevhid-İ Tedrisat'a Gidiş", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 20, Nisan 2018, s. 265.

sert bir şekilde karşı çıkmış, din ve dünyevi alana giren farklı derslerin olduğunu, bunların birleştirilmesinin doğru olmadığını belirtmiştir.⁵ (Yanardağ, 2018: 265-266)

Maarif meselelerinin nasıl olacağına dair yukarıda yapılan tartışmalardan sonra ilk hükümetin oluşturulmasıyla birlikte, eğitimin de nasıl olması gerektiğine dair çerçeve bir program kabul edilmiştir. Bu ilk hükümet programının eğitim ile ilgili aldığı ilk çerçeve şu şekildeydi.⁶ (Yanardağ, 2018: 266; Okur, 2005: 203)

“Maarif işlerindeki gayemiz; çocuklarımıza verilecek terbiyeyi her mânasiyle dinî ve millî bir hale koymak ve onları cidali hayatta muvaffak kılacak, istinatgâhlarını kendi nefislerinde bulduracak kudret-i teşebbüs ve itimad-ı nefis gibi seciyeler verecek, müstahsil bir fikir ve şuur uyandıracak bir derece-i âliyye isal eylemek, tedrisat-ı resmiyeyi bütün mekteplerimizi en ilmî, en asri olan bu esasat ile kavaid-i sıhhiye dairesinde yeniden tanzim ve programlarını ıslah etmek, mizac-ı millete ve şerait-i coğrafiye ve iklimiyemize, ananat-ı tarihiye ve içtimaiyemize muvafık ilmî ders kitapları meydana getirmek halk kütlesinden lûgatları toplayarak dilimizin kamusunu yapmak, bizde ruh-u millîyi nemalandıracak asar-ı tarihiye, edebiyeye ve içtimaiyeyi erbabına yazdırmak, asarı atika-i millîyeyi tescil ve muhafaza eylemek, Garp ve Şarkın müellifât-ı ilmiye ve fennesini dilimize tercüme ettirmek hâsılı bir milletin hıfz-ı hayat ve mevcudiyeti için en mühim âmil olan maarif umuruna dikkat ve gayreti mahsusa ile çalışmaktır. Bugün ise ilk işimiz mekâtib-i mevcudeyi hüsnü idare etmektir.”

TBMM'nin ilk kabine toplantısı Maarif Vekili Rıza Nur tarafından okunmuştur (Mayıs 1920). Rıza Nur Bey, yeni hükümetin eğitim stratejisi ile ilgili olarak bir program belirlemiştir. Bu yeni eğitim stratejisinin dayandığı temel noktalar şu şekilde belirlenmiştir: 1. Türk eğitimi milli ve dini bir şekilde olacak, 2. Maarif, Türk çocuklarını hayatta muvaffak edecek güç ve dayanağı kendi varlıklarında bulacak girişim ve kendine güveni verebilecek, 3. Öğretim asrın ilmi ve sıhhi kurallarına göre yeni baştan düzenlenecek, 4. Ders kitapları milletin tabiatına, memleketin iklim ve coğrafyasına, tarihi ve toplumsal geleneklerine uygun ilmi nitelikte olacak, 5. Halk arasında yaşayan Türkçe kelimeler toplanıp büyük bir Türkçe sözlük meydana getirilecek, 6. Milli ruha hizmet edecek tarihi, ictimai ve edeni eserler uzmanlar tarafından kaleme alınacak, 7. Eski eserleri kayda geçirilecek, 8. Milletnin hayat ve varlığının devamında en önemli amil olan milli eğitim işleriyle özel olarak ilgilenilecektir.⁷ (Kaplukan, 2012: 16).

3. Maarif Vekaleti ve Eğitimin Teşkilatlanması

23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan Büyük Millet Meclisine bağlı hükümet 3 Mayıs 1920'de kurulmuştu. Hükümetin ilk Maarif Vekili Dr. Rıza Nur olmuştur. ardından sırasıyla bu göreve Hamdullah Suphi, Mehmet Vehbi, İsmail Safa vazife almışlardır. Maarif Vekaleti, Ankara'da valilik binasında iki odada hizmet vermiştir.⁸ (Kılavuz-Tanık, 2011: 360).

⁵ Yanardağ, agm, 265-266.

⁶ Yanardağ, agm, 266; Mehmet Okur, “Milli Mücadele ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Milli ve Modern Bir Eğitim Sistemi Oluşturma Çabaları”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (5) 1, Erzurum, 2005, s. 203.

⁷ Erol Kaplukan, “Hazırlık (Kurtuluş Savaşı) Dönemi Eğitim Politikaları ve Eğitim Faaliyetleri”, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi Yıl / Year: 1 Sayı / Issue: 1 2012 Güz (s. 1-28s.) s. 16.

⁸ Nuran Kılavuz-İbrahim Halil Tanık, “Milli Mücadele Döneminde Maarif Kongresi ve I: Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Eğitim-Öğretim Hakkındaki Görüşleri”, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, IV (2), 2011, s. 360.

Yeni kurulan Maarif Vekaleti, Osmanlı Maarif Nezaretinden kalan mevcut eğitim kurumlarını kendi üzerine alarak, savaş şartları içinde onları idare etmekle yetinmek zorunda kalmıştır. Yukarıdaki programa bakıldığında Osmanlı döneminden farklı olarak 'millî' kavramına çok sayıda atıf yapılması yeni kurulan Ankara Hükümetinin farkını ortaya koymakla kalmamakta, geleceği yönelik nasıl bir politika izleneceğini de göstermektedir. Büyük Millet Meclisi'ne bağlı Maarif Vekaletinin ilk teşkilatı Program Heyeti, İlk Tedrisat Müdürlüğü, Orta Tedrisat Müdürlüğü, Hars (Kültür) Müdürlüğü, Sicil ve İstatistik Müdürlüğü olmak üzere beş birim şeklinde kurulmuştur.⁹ (Cumhuriyet Döneminde Türk Millî Eğitim Sistemindeki Gelişmeler, 2010: 10)

Maarif Vekaletine bağlı ilkokullar, ilk öğretmen okulları, idadiler bu dönemde idare-i Hususiyeye bağlıydılar. O nedenle harcamaları bağlı oldukları vilayetlerce yerine getiriliyordu. Bu durum 1923 başlarına kadar devam etmiştir. 28 Mart 1923'te Mecliste alınan bir kararla eğitim giderleri Maarif Vekaleti bütçesine dahil edilmiştir. Bundan başka 1921 bütçe açığını kapatmak amacıyla memur maaşlarından ve mebusların da maaşlarından % 20 kesinti yapılmasına karar verilmişti. Bu kesinti öğretmenlerin mevcut durumlarını daha da zor bir hale sokmuştu. Durumun vehametini anlayan Kütahya mebuslarından Ragıp Bey öğretmenlerin bir kısmının başka bir yerden gelirleri olmadığından büyük sıkıntı çektiğini, okulların bu yüzden kapanma ihtimali olduğunu, orduya verilen ehemmiyet derecesinde eğitime de önem verilmesi gerektiğini "Bir milleti ölçmek için o milletin mekteplerine bakılmalıdır" sözleriyle ifade etmiştir.¹⁰ (Kılavuz ve Tanık, 2011: 310-312)

Ankara'da yeni kurulan Maarif Vekaleti, İstanbul ve işgal edilen Batı Anadolu dışında kalan yerlerde idari teşkilatlanmasını kurmuş ve mevcut okulları kendine bağlamıştır. Savaş yıllarında Büyük Millet Meclisine bağlı 481'i kapalı 2345 ilkokul bulunuyordu. 19 Ekim 1920 tarihinde Maarif Vekili Dr. Rıza Nur Bey mevcut durumu özetlemişti: "Bugün elimizde bulunan sayılmalara (istatistiklere) göre 28 sultani vardır. Bunların birkaçı da işgal altında bulunuyor. Yatılı öğrencisi 347, gündüzlüsü 2591'dir. Öğretmen ve memur 587'dir. Her öğretmene 20 öğrenci düşüyor, her sultaneye yılda 6000 lira harcanıyor. Bugün iptidai mektepleri en az 40.000 öğretmen istiyor". Dr. Rıza Nur'dan sonra söz alan Tokat mebusu Mustafa Bey ve Bitlis mebusu Yusuf Ziya Bey kendi şehirlerinde okul namına herhangi bir şey olmadığını söylemiş, mevcut durumun içler acısı halini ortaya koymuştur.¹¹ (Koç, 1981: 145-147)

4. Telif ve Tercüme Heyeti

Telif ve Tercüme Heyeti 25 Mart 1921 tarihinde ilk toplantısını yapmak üzere toplanmıştır. Telif ve Tercüme Heyeti'nin ilk üyeleri şunlardır: Akçoraoğlu Yusuf Bey Velid Çelebi Efendi Ağaoğlu Ahmet Bey Vahidüd-din Efendi Kâzım Nâmi Bey Ziyâ Gökâlp Bey Mahmud Esad Bey Edip Bey Hakkı Baha Bey. Bu üyeler arasından Akçoraoğlu Yusuf Bey başkanlığa, Hakkı Bahâ Bey de kâtiplik görevine seçilerek görevlerine başlamışlardır. Heyet bu ilk toplantısında üç tane çok önemli karar almıştır. Bunlar; "1. Ülkede ilkokulların en kolay usullerle yaygınlaştırılması 2. Ülke halkına, İslâm inancının, benliğinin ve menşeinin öğretilmesi 3. Yüksek ilimlerin yapılması ve yaygınlaştırılmasına karar verilmiştir. Heyet ilk toplantısında hatlar, imlâlar, lisan ve Türk edebiyatı, Türk süsleme mimarisinin tarihi gelişimi hakkında bir eser telifine karar vermiştir. Bu amaçla, köy okulları için taş basması ile hareketli bir 'İslam Dininin İnanç Esasları' adlı kitabın yazdırılarak basılması uygun görülmüştür."¹² (https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29164441_heyeti_ilmkiye.pdf/erişim tarihi: 20.11.2022)

⁹ Cumhuriyet Döneminde Türk Millî Eğitim Sistemindeki Gelişmeler, s.10.

¹⁰ Nuran Kılavuz-İbrahim Halil Tanık, agm, s. 362.

¹¹ Nizamettin Koç, Atatürk ve Eğitim, Türk Eğitim Derneği Yayınları, Ankara, 1981, s.145-147.

¹² https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29164441_heyeti_ilmkiye.pdf/erişim tarihi: 20.11.2022

Telif ve Tercüme Heyetinin çalışma şekli ve görevlerini şöyle özetlemek mümkündür: 1. Maarif Heyetinden kendilerine gönderilen eserleri incelemek, 2. Heyetin incelediği eserlere verilecek ödüllerin çeşit ve miktarı Vekaletle sunmak. 3. Eksik olan uzmanları geçici olarak dışardan sağlamak. 4. Heyette uzmanların olmadığı zamanlarda eserleri dışardan tayin edilecek uzmanlarca incelemek. Kararları heyetçe birlikte almak. 5. İlkokullara ait eserler uygun görüldüğü takdirde, "... inci sınıf öğretim programına uygun olup eğitimine izin verilmiştir." ibaresi ile yürürlüğe koymak. 6. İlkokulların programına uygun olmayan fakat okunmasında fayda görülen eserlere "Başarılı öğrencilere verilmek veya okul kütüphanesinde bulundurulmak üzere takdir olunmuştur." kaydıyla imtiyaz vermek. 7. Ortaokul kitaplarından bir kısmına ve ilmiye okullarının kitaplarının veya bütün ilmî eserleri, az olmak ve masraflarını karşılamak kaydıyla, Bakanlık kendi hesabına bastırır ve eserin sahibine telif hakkı verilir.¹³ (https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29164441_heyeti_ilmiye.pdf/erişim tarihi: 20.11.2022)

Heyet tahsisatsız bir şekilde fahri olarak çalışmalarını sürdürdü. 1921 yılı Temmuz ayında heyetin, Akçuraoğlu Yusuf Bey'in '19. Asır Avrupası'nda Fikri Cereyanlar' adlı bir kitap ile başka bir kitabın tercümesi üzerine çalışılmakta olduğu dönemin gazetesi Hakimiyet-i Milliye'de yazıyordu. Bundan başka Anadolu'da bazı okullarda çalışan öğretmenler de tercüme faaliyetlerine destek vermişlerdi. 1922'de Maarif Vekili olan Vehbi Bey, o dönem Telif ve Tercüme Heyetinde 20 kişiden oluşan aydın kimselerin olduğunu belirtir. Telif eserler daha çok mekteplerdeki hocalardan geliyordu. Bunun dışında Heyetin görevlendirdiği kişiler de oluyordu. Bunlardan biri Mükrimin (Halil İnanç) Bey'dir. Kendisinden Selçuklu dönemine ait çalışmalar yapması istenmiştir. Tercüme faaliyetlerine en iyi örneklerden biri Charles Texier'in eserinin Küçük Asya adıyla tercüme edilmesidir. Bu dönemde telif ve tercüme çalışmalarının yoğunluğu daha çok ders kitaplarının meydana getirilmesine yönelik olmuştur. Sonraki yıllarda yabancı edebiyat ve tarih kitapları tercüme edilmiştir.¹⁴ (Sezgin, 2022, 109-113)

Milli Mücadelede Türk milli eğitimine yön veren kişilerin dışında Telif ve Tercüme Heyeti'nin bu yöndeki çalışmaları önemlidir. Heyet vazifesini uzun yıllar vazifesini sürdürmüş, 1926'da adı Millî Talim ve Terbiye Dairesine olarak değişmiştir.

5. Maarif Kongresi ve Mustafa Kemal Paşa

TBMM eğitim konusunu daha sistemli hale getirmek için Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey'i görevlendirmiştir. Hamdullah Suphi Bey'in başkanlığında 15 Temmuz 1921 tarihinde Ankara'da Maarif Kongresi toplanmıştır. Kongreyi Muallime ve Muallimler Cemiyetler Birliği tarafından hazırlanmış, kongreye Meclis Başkanı, yardımcısı, Maarif Vekili, müdürler ve bazı müderrisler katılmıştır. Kongrenin açılış tarihi Sakarya Savaşı hazırlıklarının yapıldığı bir döneme denk gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa, savaş hazırlıkları sırasında cepheden gelip TBMM Başkanı sıfatıyla kongrede konuşma yapmış ve bu söylevle kongre açılmıştır.¹⁵ (Meşeci, 2018: 122)

Mustafa Kemal Paşa, Kongredeki konuşmasının hemen başında dünya savaşı sonunda ülkenin mağlup olduğunu, düşmanın bunu fırsat bilerek milleti tamamen yok etmek istediğini, buna karşı Ankara'da Büyük Millet Meclisi'ni kurarak milletin yaşama hakkını savunmaya çalıştıklarından söz eder. Bu kısa girişinden sonra hemen maarife getirir ve Ankara'nın "Milli Türkiye'nin milli maarifini kuracak olan Türkiye muallime ve muallimler kongresinin" toplanmasına sahne olmakla iftihar ettiğini belirtir. Ona göre bugün için maddi ve manevi bütün kuvvet kaynağı milli sınırların içindeki müstevli düşmana karşı

¹³ https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29164441_heyeti_ilmiye.pdf/erişim tarihi: 20.11.2022

¹⁴ Ahmet Sezgin, Milli Mücadele Döneminde Anadolu'da Eğitim Faaliyetleri, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2022, 109-113.

¹⁵ Filiz Meşeci, "Erken Cumhuriyet/Atatürk Dönemi Eğitim", Türk Eğitim Tarihi, Ed. Mustafa Gündüz, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 122.

kullanmak için vardı. Bugün için geleceğin maarifinin temelleri atılabilir, programı yapılabilir. Atatürk, savaş şartlarında maarif ile ilgili çok detaylı ve pratik işler yapılamayacağını farkındadır.¹⁶ (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1997: 19)

Bu girişten sonra konuyu daha derin bir şekilde tahlil etmeye devam eden Atatürk, milletin geri kalmasında tahsil ve terbiye usullerinin en büyük rolü oynadığını düşünür. Bunun sebebini de yabancı kültürlerle ilişkilendirir:

“Onun için bir milli terbiye programından bahsederken, eski devrin hurafatından ve evsaf-ı fitriyemizle hiç de münasebeti olmayan yabancı fikirlerden, şarktan ve garptan gelebilen bilcümle tesirlerden tamamen uzak, seciye-i milliye ve tarihiyemizle mütenasip bir kültür kastediyorum. Laalettayin bir ecnebi kültürü şimdiye kadar takip olunan yabancı kültürlerin muhrup neticelerini tekrar ettirebilir. Kültür zemine mütenasiptir. O zemin, milletin seciyesidir. Çocuklarımız ve gençlerimiz yetiştirilirken onlara bilhassa mevcudiyeti ile, hakkı ile, birliği ile tearuz eden bilumum yabancı anasırla mücadele lüzumunu ve efkar-ı milliyeyi kemal-i istiğraf ile her mukabil fikre karşı şiddetle ve fedakarane müdafaa zarureti telkin edilmelidir. Yeni neslin bütün kuva-yı ruhiyesine bu evsaf ve kabiliyetin zerki mühimdir. Daimi ve müthiş bir cidal şeklinde tebarüz eden hayatı akvamın felsefesi, müstakil ve mesut kalmak isteyen her millet için bu evsafı kemal-i şiddetle talep etmektedir.”¹⁷ (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1997: 19-20)

Mustafa Kemal Paşa'nın yegane hedefi doğu ya da batıdan bir yabancı kültürü eleştirmek değildir; o rastgele kabul edilen bir yabancı kültürün sonuçlarını bir millet için felaket olarak görmektedir. Buna engel olacak dayanak noktası yeni nesildir. Bu yeni neslin teçhiz olunacağı manevi vasıflar ise milli fikirlerdedir. Mustafa Kemal Paşa eğitimde gördüğü problemi böylece izah ettikten sonra konuyu kongreye getirir. Kendisinin kongreden beklentisinin eski usullerdeki tarz hakkında fikir alışverişi olmadığını, ortaya koyduğu yukarıdaki “şartları haiz yeni bir sanat ve marifet yolu bulup millete göstermek ve o yolda yeni nesli yürütmek için rehber olmak gibi mukaddes bir hizmet bekliyoruz” şeklinde izah eder. Bu çerçevede kongrenin Ankara'da toplanmasını da takdir eder.¹⁸ (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1997: 20)

Mustafa Kemal Paşa, konuşmasının sonunda öğrencilere de tavsiye de bulunur ve onları yetiştiren öğretmenlere getirir ve bu büyük sorumluluktaki rollerini hatırlatır:

“İstikbal için hazırlanan evlad-ı vatana, hiçbir müşkül karşısında serfüru etmeyerek kemal-i sabır ve metanetle çalışmalarını ve tahsildeki çocuklarımızın ebeveynine de yavrularının ikmal-i tahsil için her fedakarlığı ihtiyardan çekinmemelerini tavsiye ederim. Büyük tehlikeler önünde uyanan milletlerin ne kadar sebatkar oldukları tarihten müsbettir. Silahiyle olduğu gibi dimağıyla de mücadele mecburiyetinde olan milletimizin, birincisinde gösterdiği kudreti ikincisinde de göstereceğine asla şüphem yoktur. Milletimizin saf seciyesi istidat ile mâlidir. Ancak bu tabîi istidadı inkişaf ettirebilecek usullerle mücehhez vatandaşlar lazımdır. Bu vazife de sizlere teveccüh ediyor. Hükümet-i milliyemizin kemal-i ciddiyet ve samimiyetle arzu ettiği derecede, Türkiye muallime ve muallimlerinin hayat ve refahını henüz temin edememekte olduğunu bilirim. Fakat milletimizi yetiştirmek gibi mukaddes bir vazifeyi deruhte eden heyet-i mübeccelenin bugünün vaziyetini nazar-ı itibarı alacağından ve her müşkülü iktiham ile bu yolda gayet metinane yürüyeceğinden şüphem yoktur. Vazifeniz pek mühim ve

¹⁶ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi, Cilt 2, Ankara, 1997, s.19.

¹⁷ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, s. 19-20.

¹⁸ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 20.

hayatidir. Bunda muvaffak olmanızı Cenab-ı Haktan temenni ederim”¹⁹ ((Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, 1997:21)

Kongrede bir konuşma yapan Maarif Vekili Hamdullah Suphi, eğitimin teorik ve pratik tarafı üzerinde durduktan sonra, eğitim siyasetinin, milletin çoğunluğunu oluşturan çiftçi ve işçilere dayandığını belirtmiştir. Ona göre yeni siyaset bu umdeye dayanmak zorundadır. Hamdullah Suphi Bey’in işçi sınıfını ön plana çıkarması ilginç bir nokta olmakla beraber, dönemin şartları göz önüne alındığında anlaşılır bir durumdur. Rusya ile yakınlaşmaya çalışan TBMM’nin bu yönde bir siyaset izlediği hesaba katılırsa bu husus daha kolay kavranır. Maarif Vekili sadece bu tespiti ile kalmaz bunun devamında “Anadolu gene bir sanat merkezi olacaktır. Halkın geçimini yükseltecek ve ıslah edecek nazari ve amelî bilgiyi vermek hedeftir” demek suretiyle maarif hedefini daha da ileriye taşımak istemekteydi.²⁰ (Kapluhan, 2014: 128)

Kongrede öne çıkan konular şunlardır: İstatistiki bilgiler, okul binaları, öğretmen sayıları, okul sayısı ve derecesi, özel ve yabancı okullar, sanayi ve ziraat okulları, bütçesi, ilköğretimde program hazırlanması, köy ve şehirlerin ihtiyaçları göz önüne alınarak programlar hazırlanması, ilk ve ortaöğretimin teşkilatı, hedefleri ve programları müzakere edilmiştir.²¹ (Meşeci, 2018, 123)

Maarif Kongresine katılanlar yöneticiler şu yöneticilerden oluşuyordu:²² (Kapluhan, 2014:131; Kılavuz-Tanık, 2011: 369)

Siyasetçiler: Mustafa Kemal Paşa (TBMM Başkanı), Adnan Adıvar (TBMM İkinci Başkanı), Hamdullah Suphi Tanrıöver (Eğitim Bakanı), Kazım Nami Duru (Orta Öğretim Genel Müdürü), Ahmet Edip Bey (İlköğretim Genel Müdürü), Vasıf Bey (Eğitim Bakanlığı Özel Kalem Müdürü).

Müdürlükler: Ziya Gökalp, Rıza Nur Bey, Nafi Atuf Bey, Akçura Yusuf Bey, Yakup Kadri, Mithat Bey, Ruşen Eşref Bey, Niyazi Bey, Veled Çelebi Efendi, Veli Bey, Ağaoğlu Ahmet Bey, Mahmut Esat Bey, Halide Edip Hanım, Mustafa Şeref Bey, Müfide Ferit Hanım, Suat Bey, Adnan Bey, Hüseyin Bey, Ali Suat Bey, Mehmet Vehbi Bey, Fuat Bey, Cemal Hüsnü Bey, İsmail Hakkı Bey (Baltacıoğlu), Mehmet Emin Bey (Erişirgil).

Eğitim Müdürleri:

Haydar Bey (Isparta), Osman Nuri Bey (Sivas), Avni Bey (Yozgat), Hakkı Hilmi Bey (Konya), Refet Bey (Adana), İhsan Hami Bey(Diyarbakır), Talat Bey (Bolu), Sadık Bey (Samsun), Zakir Bey (Afyonkarahisar), Adil Bey (Kastamonu), Haydar Bey (Burdur), Ahmet Nuri Bey (Aydın), Cudi Bey (Siirt), Şükrü Bey (Ankara) Baha Tefik Bey, Hasan Fehmi Bey (Denizli).

Okul Müdürleri: Eşref Bey (Konya Öğretmen Okulu Müdürü), Osman Nuri Bey (Konya Sultani Müdürü), Avni Bey (Konya’da Tatbikat Öğretmeni), Mehmet Fuat Gündüzalp (Bartın Lisesi Müdürü), Şahur Hanım (Ankara Kız Öğretmen Okulu Müdüresi).

Maarif Kongresinin yukarıdaki ilk toplantısından sonra ikincisi Darülmualimin binası konferans salonunda ve yine Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey’in başkanlığında icra edilmiştir. Kongrede halk mektepleri ile ilgili bir proje müzakere edilmiş; projede çocukların başarılı olabilmesi için başlı başına bir programın hazırlanması gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca dört sene olan ilköğretim eğitiminin beş seneye çıkarılması kabul edilmiştir. Yine bu projedeki meslek derslerinin ilkokullar içinde tamamıyla yer

¹⁹ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, s.21.

²⁰ Erol Kapluhan, “1921 Maarif Kongresi’nin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi”, Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, Nisan-Ekim 2014, s. 128.

²¹ Meşeci, 2018, 123

²² KAPLUHAN, agm, s.131; Nuran Kılavuz, İbrahim Halil Tanık, agm, s. 369.

almasının imkanı olmadığı, kız çocuklarının ileride ev kadını olabilmesi için gerekli pratik bilgilerin derslere eklenmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Kongrenin üçüncü toplantısında ise ortaöğretim konusu gündeme alınmıştır. Burada orta dereceli okul programları ve özellikle idadiler müzakere edilmiştir. Bundan sonraki son toplantıda ilk ve ortaöğretimin hedefleri, programı ile ilgili tartışmalar yapılmış; ardından görüş birliği sağlanmıştır. Kongreye katılan herkesin ortak görüş eğitimin sadeleşmesi, uygulanabilir hale gelmesi, yerelleştirilmesi olarak belirlemiştir.²³ (Kaplunan, 2014:130)

Kongreyi takip eden Hakimiyet-i Milliye gazetesinde kongrenin açılışı ile ilgili 'iki cephe' başlıklı bir yazı kaleme alınmıştır. Bu yazıda şunlara değinilmiştir:

"Cephelerde felah ve istiklal ordusu Yunanla mücadele ederken, Ankara'da muallimler ordusu cehle karşı müdafaa programını hazırlıyor. Harb ve Maarif cephelerinin ikisinde de faaliyet var. Vatandan milli ordu düşmanı ve muallim ordusu da cehalet ve zulmeti kovacak, iki himmetin aynı zamanda tecellisi ulvi bir tesadüftür.

Anadolu hareketi-i milliyesini vaktiyle adi bir isyan zanneden ve bu hareketin büyük ve muhterem reisine asi general diyen Avrupa ricali Ankara'da bir Muallimler Kongresi toplandığını öğrendikleri zaman, iki sene evvelki hükümlerinin hicabını bir kere daha duyacaklardır. Türk hareket-i milliyesi, isyan hareketi değildi, zalimlere ve müstevililere karşı tarihi bir milletin hakk-ı bekasını müdafaa eden asil bir hayat hareketi idi ve bu hareket yalnız askerlikten, yalnız müdafaa-i askeriyeden ibaret kalmadı. Milletin bekasına ait bütün ulvi endişelerle meşbu medenî bir hamle oldu. İki sene evvel tecelli eden bu büyük hamleden bugün ordu kadar mektebi, asker ve zabıt kadar talebe ve muallimi de düşünen, istiklal davasını istikbal kaygısıyla beraber götüren genç bir hükümet doğmuştur. Cuma gecesi Erkan-ı Harbiye'de güneşe kadar harbi takip eden hükümet reisi, dört saat sonra Darümuallimin salonunda Muallimler Kongresini açtı ve Türk neslinin mürebbilerine irfan mücadelesinde gidecekleri yolu işaret etti. Mustafa Kemal Paşa, üçüncü Yunan taarruzunun en ateşli zamanında muallim ordusunun müstakbel vazifesiyle meşgul bulunuyor. Bu necip ve ulvi misal Türk tarihinin misli ender bulunan kıymetli hatıralarından biri olacaktır."²⁴ (Akyüz, 1983:95)

Sonuç

TBMM, Milli Mücadele süresince maarif meselesini cephedeki savaş kadar önemsemiştir. Meclisteki tartışmalar da bize bunu kanıtlar niteliktedir. Bir yandan cephede muharebe devam ederken, bir yandan da Ankara'da bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın Maarif Kongresine katılması savaşın iki boyutlu sürdürüldüğünü gösterir. TBMM'yi yöneten siyasiler, dönemin şartları içinde eğitimin hiç de bir kenarda unutulacak, atlanılacak bir konu olmadığını iyi bilmektedirler. Maarifte kaybedilecek bir zaman yoktu ve Ankara Hükümeti savaşın tüm süratine rağmen maarif ile ilgili organize karar alma sürecine dahil olmuşlardır. İstanbul Hükümetinin ve işgalcilerin yönetiminden uzak her şehir doğrudan TBMM'nin eğitim yönetimi sahasına girmektedir ve bunun doğal sonucu olarak Meclis hemen otoritesini bu şehirlerde kurmaya çalışmıştır.

TBMM otoritesini kurduğu her şehirde kendi programını hemen uygulama yoluna gitmiştir. Buradan hareketle TBMM'nin eğitim politikalarının birkaç sac ayağına dayandığını söylemek mümkündür. TBMM'nin eğitim işlerinin merkezinde Maarif Vekaleti vardı ve adı geçen Vekaletin kendi sahası içinde bütün okulları teşkilat bünyesine hızlı bir şekilde katması Meclisin kararlılığını göstermektedir. Maarif Vekaleti'nin merkezde yer alarak Meclis'te eğitimi öne çıkarması ciddi anlamda konunun sağlıklı ve

²³ Kaplunan, agm, s. 130

²⁴ Yahya Akyüz, "Atatürk ve 1921 Eğitim Kongresi", Cumhuriyet Döneminde Eğitim, Milli Eğitim Bakanlığı, 1983, s. 95.

sürekli bir şekilde varlığını korumasına ve gündemde kalmasını sağlamıştır. Maarif Vekaletinin bizzat varlığı eğitim işlerinin organize bir şekilde devam etmesine hizmet etmiştir. Milli Mücadele yıllarında TBMM'nin eğitim politikalarını ürettiği merkez üssü Maarif Vekaletidir. Vekaletin bizzat varlığı Anadolu'da atıl kalmış eğitim öğretim işlerine yeni baştan bir heyecan vermiş olmalıdır.

Maarif Vekaleti'nin 1920'de kurulmasıyla birlikte, eğitim politikalarının ikinci ayağı Telif ve Tercüme Heyeti'nin varlığıydı. Okullarda okutulacak bazı kitapların telif edilmesi ve bazılarının ise tercüme yoluyla devlet okullarına kazandırılmaya çalışılması ciddi bir adım olarak tarihteki yerini alacaktır. Telif ve Tercüme Heyeti, savaşın verdiği olumsuz şartlar göz önüne alındığında bu işi yine de iyi yapmış gibidir. Telif ve Tercüme Heyeti, kitap işlerine girmekle aslında okulların hayatiyetini devam ettirmede öncü bir rol oynamıştır.

TBMM'nin bu zaman diliminde eğitim politikalarından en önemli adımlarından biri Maarif Kongresi'dir. Öğretmenlerin gayretleriyle toplanan bu çok önemli Kongre, Milli Mücadele sırasında Türk öğretmenlerin eğitim sorunlarını konuşması yanı sıra, savaş zamanında eğitimin ciddiyetinin tüm ülke sathında kavranması açısından büyük bir çalışma olarak kayda geçmiştir. İlk ve ortaöğretimin programlarının masaya yatırıldığı bu Kongre, eğitimin mevcut hali yanında geleceğine dair bir konsensüs sağlanması adına hayli önemli bir iş görmüştür. Maarif Vekaletinin savaş şartları içinde eğitim politikası üretebilmesinde şüphesiz bu Kongre'nin toplanabilmesi payı büyüktür.

Netice olarak TBMM'nin Milli Mücadelede eğitim faaliyetlerini teşkilatlayıp milli bir politika izleyebilmesini sağlayan sadece savaş şartları değildir. Müstakil bir hükümet ve devlet olarak ortaya çıkan TBMM, yeni Türkiye Devleti'nin temellerini bu savaş şartlarında atmıştır. Cephedeki savaşın yanında bir okullarda eğitim savaşını verdiğinin bilinciyle TBMM, bu bilinci sürekli canlı tutmak, Türk çocuklarının milli kültür üzerine eğitim almasının yollarını aramıştır.

KAYNAKÇA

Akyüz, Y. (1983). "Atatürk ve 1921 Eğitim Kongresi", Cumhuriyet Döneminde Eğitim, Milli Eğitim Bakanlığı, 1983, S. 95.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. (1997). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, C. 2.

Cumhuriyet Döneminde Türk Milli Eğitim Sistemindeki Gelişmeler. (2010). Haz. Ercan Türk-Meral Katırcı, Ankara: MEB.

Gündüz, M. (2018). "II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim", Türk Eğitim Tarihi, Ed. Mustafa Gündüz, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.

https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29164441_heyeti_ilmiye.pdf/erişim tarihi: 20.11.2022

Kapluhan, E. (2012). "Hazırlık (Kurtuluş Savaşı) Dönemi Eğitim Politikaları ve Eğitim Faaliyetleri", Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi Yıl: 1 Sayı: 1, S. 16.

Kapluhan, E. (2014). "1921 Maarif Kongresi'nin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi", Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, S. 128.

Kılavuz N.- İbrahim, H. T. (2011). "Milli Mücadele Döneminde Maarif Kongresi ve I: Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Eğitim-Öğretim Hakkındaki Görüşleri", Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, IV (2), S. 360.

Koç, N. (1981). Atatürk ve Eğitim, Ankara: Türk Eğitim Derneği Yayınları.

Meşeci, F. (2018). "Erken Cumhuriyet/Atatürk Dönemi Eğitim", Türk Eğitim Tarihi, Ed. Mustafa Gündüz, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2018, S. 122.

Okur, M. (2005). "Milli Mücadele ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Milli ve Modern Bir Eğitim Sistemi Oluşturma Çabaları", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (5) 1, S. 203.

Sezgin, A. (2022). Milli Mücadele Döneminde Anadolu'da Eğitim Faaliyetleri. Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Şişman, A. (2004) Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876), Ankara: TTK.

Yanardağ, A. (2018). "Milli Mücadelede Milli Eğitim Sistemi Kurma Tartışmaları ve Tevhid-i Tedrisat'a Gidiş", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 20, S. 265.